

GENDER VARIATIVLIK VA UNING TILSHUNOSLIKDA AKS ETISHI

O‘razova Inobat Normurod qizi,

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

E-mail: normurodovna.2004inobat@gmail.com

ORCID: 0009-0003-3969-7466

Annotatsiya. Ushbu maqolada gender variativlik tushunchasi va uning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Gender va til munosabati, erkaklar va ayollar nutqidagi farqlar, shuningdek, gender omilining kommunikativ jarayonga ta’siri yoritiladi. Tadqiqotda sotsiolingvistika va psixolingvistika nuqtayi nazaridan gender variativlikning nutqiy ko‘rinishlari tahlil qilinib, ta’lim jarayonida ushbu masalani hisobga olish zarurati asoslab beriladi. Maqola natijalari tilshunoslik, pedagogika va ijtimoiy fanlar sohasida gender masalalarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, o‘zbek tilida genderni oid tilshunoslik tadqiqotlarining istiqbollari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: gender, gender variativlik, nutq, til va jamiyat, sotsiolingvistika, psixolingvistika, jins ayol, erkak, leksika, grammatika.

Abstract. This article analyzes the concept of gender variability and its role in modern linguistics from a scientific and theoretical perspective. The relationship between gender and language, differences in male and female speech, as well as the influence of the gender factor on the communicative process are highlighted. The study analyzes the speech manifestations of gender variability from the point of view of sociolinguistics and psycholinguistics, and justifies the need to take this issue into account in the educational process. The results of the article serve as an important source for studying gender issues in the fields of linguistics, pedagogy and social sciences. The prospects for linguistic research on gender in the Uzbek language are also indicated.

Keywords: gender, gender variability, speech, language and society, sociolinguistics, psycholinguistics, gender female, male, lexicon, grammar.

Аннотация. В данной статье анализируется концепция гендерной вариативности и её роль в современной лингвистике с научной и теоретической точки зрения. Выделяются взаимосвязь между полом и языком, различия в мужской и женской речи, а также влияние гендерного фактора на коммуникативный процесс. В исследовании анализируются речевые проявления гендерной вариативности с точки зрения социолингвистики и психолингвистики и обосновывается необходимость учета этого вопроса в образовательном процессе. Результаты статьи служат важным источником для изучения гендерных вопросов в лингвистике, педагогике и социальных науках. Также указываются перспективы лингвистических исследований гендера в узбекском языке.

Ключевые слова: гендер, гендерная вариативность, речь, язык и общество, социолингвистика, психолингвистика, женский гендер, мужской гендер, лексика, грамматика.

Kirish. “Bir xil ma’noga ega bo‘lgan lisoniy belgilarning shaklidagi, tashqi ko‘rinishidagi nomutanosiblikka, har xillikka variativlik deyiladi. Sotsiolingvistikada variativlikning uchta turi mavjud: lisoniy variativlik, ijtimoiy variativlik, gender variativlik. Lisoniy variativlik-sotsiolingvistikaning an’anaviy tarzda ko‘p o‘rganiladigan muammolardan biri. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan variativlik hodisasi turli til variantlarining til egalari tomonidan ijtimoiy va nutqiy muloqot sharoitlaridagi farqlarga bog‘liq holda qoilanilishi sifatida tadqiq qilinadi. Variativlikni nemis tilshunoslari individual nutqiy aktlar etmas, balki so‘zlashuvchilarning muayyan guruhiga xos boigan, ijtimoiy o‘zaro bog‘langan til qoilanishining shakllari va usullari deb izohlashadi”. [1,22]

Variativlik — bu bir xil ma'noni ifodalovchi lisoniy birliklarning shakl va tashqi ko'rinish jihatidan turlicha bo'lishidir. Ya'ni til bir xil mazmunni turli usullar bilan ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Menimcha, bu hodisa tilning boyligi va moslashuvchanligini ko'rsatadi, chunki odamlar turli vaziyatlarda o'z fikrini har xil shakllarda yetkazishi mumkin. Sotsiolingvistikada variativlik odatda uch turga bo'linadi: lisoniy, ijtimoiy va gender variativlik. Ularning ichida ayniqsa lisoniy variativlik ko'proq o'rganilgan bo'lib, til birliklarining ichki tizimdagi farqlari bilan bog'liq. Bu esa talaffuz, so'z tanlash yoki grammatik shakllarda namoyon bo'ladi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan qaraganda, variativlik oddiy tasodifiy farq emas. U nutq egalarining ijtimoiy mavqei, muhit, muloqot vaziyati va hatto suhbatdoshga bo'lgan munosabatiga qarab yuzaga keladi. Masalan, inson rasmiy muhitda bir xil fikrni boshqacha, norasmiy davrada esa erkinroq shaklda ifodalaydi. Nemis tilshunoslari variativlikni faqat individual nutqiy holat sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy guruhlariga xos bo'lgan til qo'llanish usullari sifatida talqin qilishadi. Men bu fikrga qo'shilaman, chunki har bir ijtimoiy qatlam, kasb yoki yosh guruhi o'ziga xos nutq uslubiga ega bo'ladi. Bu esa tilni yanada rang-barang va jonli qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda til va jamiyat munosabati muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ushbu munosabat doirasida gender variativlik masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Gender variativlik – til va nutqning jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy hamda psixologik omillarga ko'ra erkaklar va ayollar orasida qanday farqlanishini o'rganuvchi soha hisoblanadi. Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda ijtimoiy-madaniy omillar bilan belgilanadi va shaxsning nutqiy xulq-atvorida o'z aksini topadi. Shu bois gender variativlikni o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Tilshunoslikda gender tushunchasi til va jinlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga qaratilgan. O'zbek tili genderga oid xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'rganilishi tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir. O'zbek tilida gender variativlik turli til birliklari – leksik, grammatik va pragmatik darajalarda namoyon bo'ladi. Leksik darajada erkaklar va ayollar nutqida ishlatiladigan so'z va iboralarda farqlar kuzatiladi. Masalan, ayollar nutqida hissiylikni ifodalovchi birliklar, yumshoqroq va muloyimroq so'zlashuv uslubi ko'proq uchrasa, erkaklar nutqida esa qat'iylik, qisqalik va ba'zan qo'polroq ifoda vositalari ustun bo'lishi mumkin. Grammatik jihatdan o'zbek tilida jins kategoriyasi aniq ifodalanmagan bo'lsa-da, nutq jarayonida genderga xos farqlar baribir seziladi. Bu farqlar ko'proq murojaat shakllari, hurmat ifodalovchi qo'shimchalar va nutq uslubida namoyon bo'ladi. Masalan, ayollar ko'pincha hurmat shakllarini ko'proq qo'llashga moyil bo'lsa, erkaklar nutqida bunday birliklar kamroq uchrashi mumkin. Pragmatik darajada esa gender variativlik nutqning maqsadi, ohangi va kommunikativ strategiyalarida aks etadi. Ayollar odatda suhbat davomida murosaga moyil, tinglovchini qo'llab-quvvatlovchi strategiyalardan foydalanadi. Erkaklar esa ko'proq axborot berishga, ustunlikni namoyon etishga yoki fikrni aniq va to'g'ridan-to'g'ri yetkazishga intiladi. Shuningdek, ijtimoiy omillar – yosh,

kasb, ta'lim darajasi va madaniy muhit ham gender variativlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, zamonaviy shaharlarda yashovchi yoshlar nutqida gender farqlari nisbatan kamayib borayotgan bo'lsa, an'anaviy muhitda bu tafovutlar yanada aniqroq saqlanib qolgan.

Bugungi globallashuv sharoitida va ommaviy axborot vositalari ta'sirida genderga oid nutqiy xususiyatlar ham o'zgarib bormoqda. Xususan, ijtimoiy tarmoqlarda erkaklar va ayollar nutqi o'rtasidagi chegaralar tobora yumshab, yangi kommunikativ uslublar shakllanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilida gender masalasini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy fanlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki til jamiyatning ko'zgusi bo'lib, unda sodir bo'layotgan o'zgarishlar va jarayonlar aks etadi. O'zbek tilida gender masalasini o'rganish orqali ijtimoiy munosabatlardagi gender tengsizligi, stereotiplar va diskriminatsiya holatlarini aniqlash va bartaraf etish mumkin. Gender o'zlikni anglash va munosabatlarni ifodalash uchun ishlatilishi mumkin. O'zbek tilshunosligidagi gender tushunchasini tushunib, til va uning o'zbek madaniyatida qo'llanishi haqida yaxshi tushunchaga ega bo'lishimiz lozim. Leksik darajada gender variativlikni aniqlaydigan bo'lsak, ayollar va erkaklar tomonidan ishlatiladigan so'zlar va iboralar farqlanishi kuzatiladi. Masalan, ayollar ko'proq his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlarni ishlatishga moyil bo'lsa, erkaklar ko'proq jargon va vulgar so'zlarni qo'llashadi. Ayollar ko'proq his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlarni ishlatishga moyil bo'lsa, erkaklar ko'proq jargon va vulgar so'zlarni qo'llashadi. Masalan, ayollar "jonim", "rahmat", "marhamat", "uzr", "azizim" kabi so'zlarni ko'p ishlatishadi, erkaklar "qo'ysang-chi", "mayli", "bo'пти", "ko'rdim", "uka" kabi so'zlarni ko'proq qo'llashadi. Bundan tashqari, ayollar nutqida diminutiv (kichraytirish) shakllari, erkaklar nutqida esa augmentativ (kattalashtirish) shakllari ko'proq uchraydi. Ayol va erkaklarning nutqiy xulqini o'rganish Rossiya va Yevropa tilshunosligida sezilarli darajada ko'zga tashlana boshlandi. Jahon tilshunosligida gender muammosi turli aspektlarda o'rganiladi. Gender - umumiy mazmuniga ko'ra erkak va ayollar o'rtasidagi farq.

Tahlil va natijalar. "Gender variativlikda, ayniqsa, grammatika va leksika sathida ikki variantning bir-biridan ajralishi ko'proq kuzatiladi. Masalan, 1-shaxs va 2-shaxs kishilik olmoshlari misolida (3-shaxsda alohida farq kuzatilmaydi), faqat 1-shaxsning eng takallufli vatakusi shakli erkak va ayollar tomonidan birday qo'laniladi. Erkaklar, asosan, boku (odatda), ore (betakalluf) va vasi (betakalluf, hozir eskirgan); ayollar - atasi (betakalluf) va atakusi (takallufli, eskirib borayotgan) kishilik olmoshlarini ishlatishadi. Vatasi olmoshi erkaklar tomonidan ham, ayollar tomonidan ham qo'laniladi, biroq ayollar uchun standart, erkaklar uchun takallufli (vatakusi ga nisbatan), shuningdek, katta yoshdagilarga xos olmosh sanaladi". [1,24] Gender variativlik tilning juda qiziqarli jihatlaridan biri bo'lib, ayniqsa grammatika va leksika sathida yaqqol ko'zga tashlanadi. Menimcha, bu hodisa erkaklar va ayollarning nutqida nafaqat farq borligini, balki til orqali

ijtimoiy rol va munosabatlar ham ifodalanishini ko'rsatadi. Masalan, kishilik olmoshlari misolida bu farq aniq seziladi. 1-shaxs va 2-shaxs shakllarida erkaklar va ayollar nutqi o'rtasida sezilarli tafovut mavjud bo'lsa-da, 3-shaxsda bunday keskin farq kuzatilmaydi. Bu esa gender variativlik asosan nutq egasining o'zini ifodalashida kuchliroq namoyon bo'lishini anglatadi. Erkaklar nutqida ko'pincha **boku** (odatda), **ore** (betakalluf) va **vasi** (betakalluf, hozirda eskirib borayotgan) olmoshlari qo'llaniladi. Bu shakllar ko'proq erkinlik, yaqinlik va ba'zan norasmiylikni bildiradi. Ayollar nutqida esa **atasi** (betakalluf) va **atakusi** (takallufli, asta-sekin eskirib borayotgan) shakllari uchraydi. Bu variantlar ko'pincha muloyimlik va ijtimoiy odob me'yorlariga yaqinroq hisoblanadi. Shu bilan birga, **vatasi** olmoshi alohida o'rin tutadi. U erkaklar va ayollar tomonidan ham ishlatiladi, ammo qo'llanish ohangi turlicha: ayollar uchun bu standart, odatiy shakl bo'lsa, erkaklar uchun biroz rasmiyroq va takallufli hisoblanadi. Ayniqsa, bu shakl ko'proq katta yoshdagilar nutqida uchraydi.

“Grammatik farqliliklar orasida gap oxirida keladigan modalekspressiv yuklamalar ko'proq ajralib turadi. Yapon tiliga iltimos, murojaat, tasdiq va h.k. ma'noini hamda so'zlovchining u yoki bu turdagi hissiyotlarini ifodalagan yuklamalarga boylik xosdir. Bunday yuklamalarni boshqa tilga tarjima qilish o'ta qiyinchilik tug'diradi. Erkaklar nutqiga: dzo, dze, na:, ya:, ayollar nutqiga: va, no, ta:, kasira, ara yuklamalari xosdir. Har ikkala variantdagi yuklamalar chekka hududlarga ko'ra ham farqlanishi mumkin. Ayrim yuklamalar ma'nosiga ko'ra farqlanadi: yo yuklamasi erkaklarda betakalluf, ayollarda esa takallufli qo'llaniladi. Bunday turdagi farqlar kichik yoshdan boshlab shakllanadi”. [1,25] Yapon tilidagi bunday modal-ekspressiv yuklamalar nafaqat grammatik vosita, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va madaniy me'yorlarning ham aksidir. Ayniqsa, erkaklar va ayollar nutqidagi farqlar til orqali shaxsning jinsi, yoshi va hatto ijtimoiy mavqeini ham ko'rsatib beradi. Bu esa yapon tilini o'rganishda faqat so'z va grammatikani bilish yetarli emasligini, balki madaniy kontekstni ham chuqur anglash zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, bunday yuklamalarni boshqa tillarga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar ham bejiz emas, chunki ular ko'pincha aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, nozik hissiy va uslubiy ranglarni ifodalaydi. Shu sababli tarjimon nafaqat tilni, balki nutq vaziyatini va so'zlovchining niyatini ham to'g'ri tushunishi kerak.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, gender variativlik til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari gender masalasini lingvistik nuqtayi nazardan chuqurroq o'rganish, shuningdek, til ta'limi, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy kommunikatsiya jarayonlarida gender omilini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Gender variativlikni o'rganish tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, kelgusida yanada keng qamrovli tadqiqotlarni talab etadi. Erkak va ayollar nutqida leksik, grammatik hamda pragmatik jihatdan farqlanish kuzatiladi, biroq bu farqlar qat'iy va o'zgarimas emas, balki vaziyat va ijtimoiy sharoitga bog'liq holda o'zgarib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. SHOIRA RUSTAMOVNA USMANOVA, NARGIZ ISLAMOVNA BEKMUXAMEDOVA, GULBAHOR TURABAYEVNA ISKANDAROVA. SOTSIOLINGVISTIKA. "Universitet" nashriyoti, Toshkent-100174. Talabalar shaharchasi.
2. SOTSIOLINGVISTIKADA GENDER VARIATIVLIK | TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR"
<https://phoenixpublication.net/index.php/TANQ/article/view/4484/4084>
3. "GENDER TUSHUNCHASI VA UNING O'ZBEK TILIDAGI XUSUSIYATLARI" <https://in-academy.uz/index.php/cajei/article/view/13619/9514>
4. "O'ZBEK TILIDA GENDER MASALASI: TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARIDAN
Академические исследования в современной науке"
<https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/50136>

